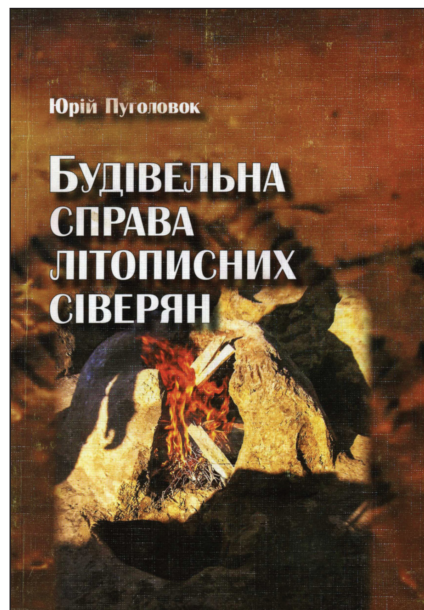

Ю. О. П у г о л о в о к.
Будівельна справа літописних сіверян

Опішне: Українське народознавство, 2016. — 360 с.

Серед ранньосередньовічних старожитностей Східної Європи археологічні пам'ятки літописних сіверян (волинцевська й роменська археологічні культури), що мешкали на значних територіях лісостепової й лісової зон Дніпровського Лівобережжя, займають особливе місце, втілюючи в собі рештки матеріальної та духовної культури переддержавного етапу розвитку сіверян, одного з найбільших за територію розповсюдження східнослов'янських племен, що наприкінці I тис. н. е. межували з кочовим і напівкочовим світом значною мірою синхронного їм Хозарського каганату. Сіверяни пройшли особливий і складний шлях свого соціально-економічного та культурного розвитку, зберігаючи та примножуючи східнослов'янські традиції матеріального й духовного світу, і, разом із тим, знаходячись під впливом тісних контактів із іншими навколишніми племенами і народами.

Незважаючи на більш ніж столітнє вивчення роменських старожитностей і значний доробок кількох поколінь вітчизняних і зарубіжних науковців, окремі проблеми життя й побуту сіверян дотепер залишаються дискусійними з причин недостатньої вивченості і наявності різних підходів до вирішення окремих проблем і питань попередниками і сучасними вченими. Одним із таких питань залишається будівельна справа означених племен.

2013 р. Ю. О. Пуголовок успішно захистив дисертацію на здобуття ученого ступеня кан-

дидата історичних наук на тему «Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя». Кваліфікацію було підтверджено у 2014 р. Ще близько двох років знадобилось досліднику, щоб доопрацювати означену тему, а також довести її до публікативного стану і за підтримки Інституту керамології — відділення Інституту народознавства Національної академії наук України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному випустити в світ рецензовану монографію. Однак, вважаємо, очікування було того варте.

Важливість і актуальність зазначеної монографії важко переоцінити, оскільки саме в будівництві втілюється і технічний та технологічний рівень розвитку суспільства, і рівень розуміння й опанування навколишнім середовищем, пристосування ландшафту та місцевої сировини для якісного вирішення господарчопобутових питань. У домобудуванні втілені важливі культурні й світоглядні традиції етносу. Житло відбиває рівень побуту народу, його соціальні та міжкультурні взаємини, сімейні й

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач навчально-дослідної археологічної лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, ORCID 0000-0002-8614-2039, koloda.v@gmail.com

© С. А. ГОРБАНЕНКО, В. В. КОЛОДА, 2019

родинні стосунки. Актуальності рецензованій роботі додає й той факт, що завдяки збільшенню кількості та якості сучасних польових досліджень щорічно значно поповнюється база даних, яка потребує узагальнення фактів з використанням нових підходів, що плідно було втілено у праці Ю. О. Пуголовка. Переконливості викладення додає той факт, що автор самостійно проводить дослідження й широко використовує власні польові надбання в теоретичних побудовах тобто: йде від матеріалу, що завжди цінувалося науковим товариством.

Монографія структурно поділена на вступ, чотири розділи і висновки, та численні додатки (зокрема списки архівних джерел і літератури, іменний та географічний покажчики). У **вступі** окреслено актуальність теми, межі дослідження, його цілі й завдання тощо. Вступна частина чітко сформульована і допомагає подальшому сприйняттю розділів; приємним доповненням у вступі вважаємо детальний перелік подяк автора всім причетним людям, які сприяли проведенню дослідження. Основним об'єктом дослідження стали матеріали роменської археологічної культури; предметом дослідження — будівельна справа слов'ян кінця VIII — початку XI ст. на Лівобережжі Дніпра у широкому географічному сенсі. Джерельна база проведеного дослідження склалася внаслідок понад столітніх археологічних розкопок роменських пам'яток, з яких дані про понад шість десятків пам'яток лягли в основу монографії. Завдання, необхідні для розкриття теми, зводяться до опрацювання попереднього наукового доробку для виділення актуальних проблем, збору та аналізу джерельної бази з будівельної справи (зокрема фортифікації, житлових та господарських споруд), огляду технологічних можливостей будівництва, хронологічно-територіального порівняльного аналізу спільного й особливого у будівельній справі.

Розділ I (с. 20—75) присвячено огляду розвитку наукової думки щодо будівельної справи сіверян, а також — джерельної бази, необхідної для плідної праці. З нашої точки зору, логічніше було б саме на початку розділу зробити огляд джерел на тлі історії розкопок, а вже потім на цій основі аналізувати історіографію окреслених питань. Утім, вважаємо, що застосований автором підхід також цілком припустимий. Відповідно до огляду, проведеному у двох попередніх підрозділах, розділ завершено описом методики, що лягла в основу праці та особливо — її аналітичної частини. У цілому, розділ цілком логічний і завершений.

У наступних трьох розділах проаналізовано будівельні рештки, технологію та особливості будівельної діяльності сіверян роменського етапу. Велика кількість додатків та якісних ілюстрацій, що супроводжують текстове викладення матеріалу, значно полегшують сприйняття матеріалу і додають аргументованості висновкам (хоча подекуди й стають приводом для дискусій) слід вважати, безумовно, позитивними рисами рецензованої монографії.

У **розділі II** (с. 78—151) інформацію проаналізовано за принципом «від більшого до меншого»: послідовно розглянуто влаштування городищ; основних споруд, якими, безперечно, є житлові; господарські споруди у широкому сенсі слова. У підрозділах переважно використано доробок попередників, доповнений власними спостереженнями автора. Завдяки такому підходу, Ю. О. Пуголовок не лише детально розглянув усі категорії будівельних решток роменської культури, але й зміг уточнити окремі моменти, важливі для розкриття теми. Вважаємо такий підхід не лише виправданим, але й максимально корисним для поступального розвитку науки загалом, і для вивчення будівельної справи слов'ян зокрема. На противагу поширеному серед дослідників прагненню створювати власні типології й класифікації, повністю відкидаючи вже існуючі доробки попередніх науковців.

Однак, деякі положення II розділу видаються нам дискусійними. Так, у преамбулі до розділу автор аргументує принцип подання матеріалів наступним чином: *«Будівельні або архітектурні об'єкти в археології представлені залишками різних споруд — фортифікаційних, житлових, пов'язаних з економічною діяльністю, а також культовою сферою. Для середньовічних слов'янських культур це, в першу чергу, городища, які візуально добре виділяються на місцевості. Окрім них досить чіткій ідентифікації піддаються залишки жител, коли вони фіксуються на поверхні за своєрідними западинами. Виробничі та невиробничі об'єкти в меншій мірі визначаються при візуальному огляді пам'ятки»* (с. 78). Така аргументація (*лише* за візуальними ознаками — *вали, рови, западини від жител*) видається дещо спрощеною, формальною і не відбиває ані значення будівельних об'єктів для життя людини, ані історичний розвиток будівельної справи. За кількістю, часом виникнення, значущістю для життя людини та різноманітністю структурних елементів і будівельних прийомів саме житла повинні бути на першому місці в розгляді археологічного матеріалу.

Кількість господарських об'єктів (будівель) також перевищує кількість городищ. До того ж, за часом створення вони практично синхронні житлам. Тому, на наш погляд, під час аналізу будівництва слід йти від житла до оборонних споруд. Не зовсім коректним, на наш погляд, є застосування терміну «псевдоескарпи» для *штучного* підрізання схилу «під час реконструктивних... робіт з відновлення укріплень» з напільного боку (с. 86). Зазначимо, що всі ескарпи є штучними створеннями. Правильнішим видається термін «укріплені ескарпи», що відразу вказує на відмінність технології створення різних ескарпів.

На с. 85, посилаючись на східне джерело, «Худуд ал-Алам», в якому повідомлено про наявність у слов'ян замків (кала) і фортець (хисар), а також незначної кількості міст, з посиланням на А. П. Новосельцева (2000), та запропонований О. В. Григор'євим (2000) розподіл роменських городищ за площею, автор припускає наявність у сіверян-роменців «замків», «фортець» і поселень «міського чи протоміського типу» (побіжно вводячи IV тип (?) городищ). Це викликає заперечення.

— По-перше, не можна так мимохідь, вирішувати проблему виділення міст чи-то замків, тим більше автор не спирається на жодну з робіт по урбаністиці взагалі.

— По-друге, арабські автори перенесли поняття східного арабського світу на слов'янські реалії, в той час, коли самі не були у слов'янських землях. Про плутаність відомостей цих авторів неодноразово висловлювалися дослідники-мовознавці (наприклад: Т. М. Калініна, І. Г. Коновалова).

— По-третє, такі поняття як «замок», «місто» відповідають класовому суспільству, і під час їх виділення потрібно враховувати загальний соціально-економічний стан суспільства, наявність навколишніх відкритих поселень.

— По-четверте, щодо давньоруського періоду є критерії виділення міста, вони містяться в статті А. В. Кузи, що є в роботі «Город. Замок. Село» (1985), на що автор не спирається.

На нашу думку, помилковим є зарахування колодязів до фортифікаційних елементів (с. 90), адже це звичайний елемент життєзабезпечення, як клуні, льохи, зернові ями. Фортифікаційний елемент (спрощено) — є тим, що захищає мешканців від нападу ворога, перешкоджаючи їм опанувати певною площею чи-то людьми. Колодязь може грати стратегічну роль в обороні, але він не є елементом фортифікації.

Наступне зауваження стосується не тільки Ю. О. Пуголовка, а й більшості авторів, які аналізують житлові споруди. Автор монографії традиційно визначає орієнтацію жител за сторонами світу (с. 101, табл. 5), не знаходячи закономірностей в цьому, що теж є традиційним для вивчення цього питання. Дані про сторони горизонту в орієнтації жител, на нашу думку, вже давно не є критеріями домобудування слов'ян, особливо під час масового їх обчислення. Врахування просторової орієнтації житлової споруди по сторонах світу сягає тих часів, коли намагалися прив'язати орієнтацію домобудування до язичницької релігії. На нашу думку, на їхню орієнтацію впливали інші чинники: роза вітрів в конкретній місцевості (особливо врахування осінніх і зимових потоків), напрям схилу площадки поселення і можливих дощових водотоків, зручність для господарчих потреб (місця розміщення господарчих комплексів в межах садиби), загальне планування поселення (вуличне, родовими осередками, хаотичне), характер стосунків із мешканцями сусіднього домогосподарства тощо.

Поряд з тим, аналізуючи конструкції стін автор правильно підмічає, що жодна із запропонованих до цього часу типологічних схем не враховує комбінаторні технології зведення стін (с. 102). Одним з найбільш вдалих моментів дослідження є запропонована типологія житла за рештками їхніх нижніх частин (с. 103—112), що не викликає жодних заперечень, і вона може бути взята за основу в майбутніх дослідженнях. Подальше прив'язування інших ознак житла до запропонованої типології тільки підтверджує правильність методики автора. Усе це вкладається і в хронологію розвитку культури.

Розділ III (с. 154—239) присвячений питанням «практичного змісту»: вивченню сировинної бази, деревообробної справи й необхідного інструментарію, а також системі вимірювання (с. 154—164); реконструкції будівельних форм (с. 165—223) і планування поселенських структур (с. 224—239). У *підрозділі 3.1* увагу зосереджено на суто практичних питаннях, пов'язаних з будівельною справою. Нині лишається тільки висловити жаль стосовно того, що масив природничих визначень порід деревини, зокрема й слов'яно-руського періоду для лівобережних пам'яток, почав входити до наукового обігу фактично після завершення дослідження. Утім, вважаємо, що це може слугувати гарним приводом для повернення до теми сировинної бази в будівельній справі літописних сіверян.

Методи реконструкцій за будівельними рештками (*підрозділ 3.2*), а також планувальної структури поселень (*підрозділ 3.3*) не викликають заперечень, хоча можуть бути предметом наукових дискусій. Додамо також, що, очевидно, не останню роль у створенні реконструкцій відіграв і достатньо поважний досвід автора у цьому напрямі: від безпосередньої участі в розкопках роменських об'єктів до подальшої камеральної обробки отриманих матеріалів і наукового осмислення опрацьованої інформації.

Логічним завершенням монографічного дослідження є **розділ IV** (с. 241—285), присвячений розшукам початків та витоків будівельних традицій носіїв роменської культури. Багато у чому дискусійний розділ автор зміг подати доволі коректно: частина піднятих там питань нині не знаходить достатньої аргументації для підтвердження чи скасування озвучених раніше тез. Утім, така ситуація достатньо типова загалом для розвитку наукової думки; у цьому випадку вважаємо, що чітке окреслення актуальних питань, що потребують подальших досліджень, також є вагомим досягненням.

Висновки (с. 288—291) сконцентровано містять усі основні положення, присутні у розділах монографії. Вважаємо за необхідне підкреслити наступне: якщо такі аспекти монографії як домобудування та господарчі споруди автор своїм дослідженням виводить на новий рівень узагальнення і розуміння проблеми, то аналіз фортечного будівництва в такому обсязі і такої якості для роменської культури зроблено вперше. І в цьому є значна новизна цього дослідження. Зауваженням загального характеру, з нашої точки зору, є відсутність інфографіки, яка б структурувала кількісні дані, використані в монографії, і суттєво сприяла б полегшенню сприйняття такої інформації за рахунок її візуалізації. Утім, використання такого наглядного матеріалу завжди залишається на розсуд автора.

Таким чином, монографія Ю. О. Пуголовка є, безсумнівно, новою відносно попередніх праць з дослідження роменських старожитностей. Вона є першим узагальнювальним багатовекторним дослідженням всього комплексу досліджених нині будівель на поселеннях

роменської археологічної культури середини VIII — початку XI ст. У ньому комплексно вирішуються питання зміни форми і конструкції будівель, виділяються певні етапи розвитку домобудування та планування поселень. У роботі, на підставі репрезентативної кількості комплексів, показано еволюцію житла у населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя з кінця I до початку II тис. н. е. і обґрунтовані всі можливі варіанти влаштування інтер'єру житла, конструкції оборонних і господарських споруд.

Окремі положення монографії є дискусійними, що, однак, не є недоліком роботи, а лише основою для подальшого наукового дослідження. В цілому ж, робота Ю. О. Пуголовка «Будівельна справа літописних сівер'ян», в якій, по суті, втілено практично віковий досвід вивчення означеної проблеми, є важливою узагальнювальною працею зі східнослов'янського домобудування кінця I — початку II тис. н. е. Упевнені, що вона стане в нагоді багатьом дослідникам будівельної справи народів Європи і тим, хто досліджує переддержавний та ранньодержавний періоди історії східних слов'ян.

* * *

На завершення додамо також тезу загального характеру, що стосується подальших глобальних перспектив дослідження теми будівництва останньої чверті I тис. н. е. у слов'ян і їхніх східних сусідів — носіїв салтівської культури. Дослідження Ю. О. Пуголовка фактично стало першим доступним для широкого загалу виданням. Наприкінці 2018 р. дисертацію із подібної теми на слов'янських матеріалах Правобережної України захистив львівський дослідник Я. В. Погоральський; на початку 2019 р. відбувся захист кандидатської дисертації харківського науковця В. І. Квітковського, який вивчав домобудівництво у носіїв салтівської культури. Отже, широко сподіваємося, що незабаром стане можливим масштабне дослідження з домобудівництва на широких теренах півдня Східної Європи передодня утворення Давньої Русі на новому науковому рівні.